

نتیجه مشابه یابی :

عنوان سند : نهایی. خانم میقانی

نام و نام خانوادگی : Akram Meyghani

تاریخ درخواست مشابه یابی : ۱۴۰۳/۱۰/۰۴

درصد کل مشابهت : ۳۷/۵۶ %

عوامل عقب افتادگی جوامع در عرصه اقتصادی و سیاسی از منظر آیات و روایات

اکرم میقانی^۱

چکیده

پژوهش حاضر علل عقب افتادگی جوامع از منظر آیات و روایات در حیطه اقتصادی و سیاسی است که یکی از مهم ترین دغدغه های جامعه شناسان و متفکران بوده است. آنان به روش های مختلف به این امر واکنش نشان داده و در پی چاره جویی برآمده اند. در این تحقیق به هدف نشان دادن آثار مهم و سازنده اقتصادی و اجتماعی در علل عقب افتادگی جوامع بحث و گفتگو میکند. پژوهش حاضر به صورت کاربردی به توصیف و تحلیل موضوع پرداخته، روش جمع آوری اطلاعات با بهره گیری از اسناد و منابع معتبر کتابخانه ای انجام شده است. مفاهیم قرآن کریم و روایات مرجع و منبع اصلی اسناد مطالب و استدلال آنان است که در بدنه تحقیق ذکر شده و مورد استفاده و توضیح واقع شده است. مهمترین یافته های این تحقیق عبارتند از: کنار گذاشتن زنان از کار و فعالیت، دنیا زدگی، روحیه مصرف گرایی در بعد اقتصادی و تبدیل خلافت به سلطنت، نظام ساختاری فرقه ای، حکومت و کارگزاران فاسد در بعد سیاسی، این عرصه های گوناگون مبنای قوی در جلوگیری از عقب افتادگی جوامع می باشد و تمام تلاش خود را در تحقق اهداف پیشرفت جامعه به خصوص در عرصه اقتصادی و سیاسی ایجاد میکند.

کلید واژه ها: جوامع، عقب افتادگی، علل سیاسی، علل اقتصادی

مقدمه

۱ طلبه سطح ۲ حوزه علمیه کوثر فردیس استان البرز

جوامع در بستر زمان تحولاتی را پشت سر می‌گذارند، گاهی به سمت کمال و سعادت و گاهی به سمت سقوط و انحطاط و طبیعتاً این صعود و سقوط‌ها روی افراد جامعه نیز تأثیر گذار است. جامعه‌ی رو به انحطاط سبب ضعف و عدم اعتماد به نفس افراد خود می‌شود، البته نباید این نکته را نیز فراموش کرد که افراد نیز می‌توانند روی جوامع اثرگذار باشند و تعالی یا عدم تعالی بینش و شناخت افراد جامعه را به جلو یا عقب سوق دهد. متفکران و جامعه‌شناسان در پی علل عقب افتادگی جوامع متمدن هستند تا بتوانند با پی‌ریزی جوامع متمدن و دریافت علل ضعف و عقب افتادگی جامعه بتوانند به تجدید جوامع بپردازند.

متفکران در زمینه عقب افتادگی جامعه به تامل و تفکر پرداخته و برای عقب ماندگی جامعه تلاش و کوشش می‌کنند. گو اینکه همه متفکران به نوعی پذیرفتند که هر جامعه‌ای ممکن است ضعیف شود و رو به انحطاط و افول رود، این فرازو فرودها دلایلی دارد که در این مقاله به عوامل عقب افتادگی جوامع در عرصه اقتصاد و سیاسی از نظر آیات و روایات پرداخته، در واقع در این تحقیق در صد هستیم وضعیت جوامع را بر اساس نگاه قرآن و روایات مورد آسیب شناسی قرار داده و مسیر را به سوی جامعه ایده‌آل سوق دهیم. لذا در این تحقیق عناصر عقب افتادگی جوامع در حیطه اقتصادی و سیاسی شناسایی شده و مورد بررسی قرار گرفته شده است.

امروزه با تخصصی شدن علمی چون جامعه‌شناسی و روانشناسی بسیاری از راه‌های پیشرفت یا عدم پیشرفت جوامع شناسایی شده است و بسیاری از این عوامل از آیات و روایات نیز قابل استخراج است، همچنین این بحث پیشینه مطالعاتی قوی نیز به همراه دارد، مثلاً کتاب "علل انحطاط تمدن‌ها از دیدگاه قرآن" تألیف آقای احمدعلی قانع عز آبادی که پیش از اینکه به علل انحطاط تمدن بپردازد، مباحث مقدماتی و پیش زمینه‌ای درباره جامعه، نشانه‌های جامعه ایده‌آل و منحنی، «عذاب‌های الهی» مطرح کرده است.

مولف ابتدا علل انحطاط را به سه دسته تقسیم و سپس به بررسی پرداخته است.

نکته قابل توجه این است با توجه به قرآنی بودن بحث نویسنده کمتر به تفاسیر رجوع کرده اند هرچند منابع قابل توجهی را مورد استفاده قرار داده و در بحث‌های مقدماتی نیز نسبتاً خوب جستجو کرده است.

همچنین کتاب "حدود خسارات جهان و انحطاط مسلمین" نوشته سید ابوالحسن حسینی به زبان عربی و ترجمه مصطفی زمانی که در سال ۱۳۵۴ چاپ شده است، نویسنده محترم تمام تلاش خود را به کار گرفته تا اثبات کند منشأ انحطاط مسلمین از دست دادن "رهبری لایق دین" بوده است و خسارات این مهم علاوه بر مسلمین بر تمام جهان و جهانیان سرایت نموده است ایشان بررسی نسبتاً وسیع از جوامع اروپا، آمریکا و آفریقا و تأثیر اسلام بر آنها و همچنین آثار انحطاط مسلمین بر آن جوامع را پی گرفته است.

کتاب «علل پیشرفت اسلام و انحطاط مسلمین» نوشته زین العابدین قربانی به زبان فارسی در سال ۱۳۶۱ چاپ شده، ایشان در انتها علل انحطاط مسلمین را بعد از اینکه پیشرفت‌های قابل توجهی داشتند بررسی نموده و این مباحث بخش پایانی کتاب را تشکیل داده که به عوامل عقب افتادگی مسلمین پرداخته و بیشتر بحث‌های آن قرآنی است.

مقاله حاضر بعد از مفهوم شناسی عنوان، به ارائه علت عقب افتادگی جوامع از منظر آیات و روایات می‌پردازد و این عوامل را به دودسته اقتصادی مانند دنیا زدگی و روحیه مصرف گرایی و کنار گذاشتن زنان از کار فعالیت، و سیاسی مانند تبدیل خلافت به سلطنت و حکومت‌ها و کارگزاران فاسد و نظام ساختارفرقه گرایی تقسیم و به تبیین هر کدام می‌پردازد

معنا شناسی

معمولاً در هر پژوهش بسته به عنوان و موضوع آن واژه‌ها و اصطلاحاتی وجود دارد که لازم می‌شود قبل از بیان و روشن شدن موضوع تعریف شود تا هم ابهام احتمال موجود در متن برطرف شود و هم گسترده موضوع مشخص شود به همین جهت در این مقاله هم ابتدا به تعریف اصطلاحات عنوان سپس به برخی از مفاهیم مرتبط به بحث پرداخته شده است.

معنا شناسی واژه عقب افتادگی

عقب افتادگی از نظر لغوی، پس ماندگی، دنبال افتادگی نسبت به دیگران مترادف عقب افتادگی، بازماندگی، عقب ماندگی. عقب افتادگی در معنای اصطلاحی به هر نوع شکست و عدم موفقیتی اطلاق می‌شود که از نقطه آرمانی فرد یا جامعه دور شده باشد.

معنا شناسی واژه جامعه

جامعه در لغت، جامعه واژه عربی و از ریشه "جمع" اسم فاعل و مونث "جامع" است.

^۱ معین، قرهنگ فارسی

واژه جامعه، به صورت اسم به کار رفته و معانی بسیار زیادی دارد از جمله "غل و قید، دیگ بزرگ، اجتماع، مجتمع، حوزه، حلقه، مردم یک کشور یا یک شهر یا ده یا دانشگاه"^۱

هر یک از صاحب نظران جامعه شناسی، در تعریفی که از جامعه ارائه داده اند بر روی یک عنصر یا محور تکیه و بر آن اساس جامعه را تعریف کرده اند. بعضی در تعریف خود عنصر "نیازمندی به معنای عام آن تکیه کرده اند: "جامعه معمولاً به گروهی از مردم اطلاق می شود که به منظور تامین نیازمندی های مادی و معنوی خود جمع می شوند و روابط و مناسبات اجتماعی میان آنها را برقرار می شود"^۲

تعاریف دیگر روی عناصر مثل "مجموعه عقاید و آرمان ها و برخی هم "روابط انسانی"^۴ و بعضی هم بر عنصر "اشتراک" که هر کدام تعریف خاصی دارند "پافشاری" کرده اند

۱: عوامل اقتصادی عقب افتادگی جوامع از نظر آیات و روایات

بدون شک نمی توان از نقش پذیری عوامل اقتصادی از نظر آیات و روایات غافل شد. گر دستگاه تدبیر درست شود و الگویی مناسبی برای توسعه اقتصادی پیدا شود، قطعاً شرایط به گونه ای دیگر خواهد شد. عواملی موثری وجود دارند، که می تواند به آسانی چرخه اقتصادی هر جامعه ای از کار بیندازد و در تمام زمین عرصه ها ریشه دوانی کند و بر اقتصاد جامعه تاثیر گذار و باعث عقب افتادگی جوامع شود. عوامل اقتصادی معمولاً به اشکال مختلف خود را نشان می دهد که در ذیل به آن اشاره خواهیم کرد

۱-۱ کنار گذاشتن زنان از کار و فعالیت

یکی از علت ها که در شمار عوامل ضعف و عقب افتادگی جوامع به آن می توان اشاره نمود که با عنصر کار پیوند خورده است عدم بهره گیری از زنان در کار و فعالیت است.

کنار گذاشتن زنان که نیمی از اعضای جامعه را در برمی گیرد، مورد غفلت واقع شده، همین باعث که کار عنصر مردانه به خود بگیرد و نتوان از ظرفیت و توان افراد جامعه برای پیشرفت بهره گرفته شود، همین باعث عقب افتادگی جوامع می شود.

^۱ دهخدا، لغت نامه ج ۱، ۱۵۳

^۲ مبانی جامعه شناسی ص ۵۰

^۳ مطهری مجموعه آثار دو جلدی ص ۳۳۲

^۴ مبانی جامعه شناسی ص ۵۱ و ۵۲

جامعه ای که از تمام نیروهای خود به نحو احسن و مفید بهره نگیرد، دچار عقب افتادگی می شود. به تعبیر موسی صدر «زن از اول اسلام به رغم محدودیت عرصه زندگی، کار می کرده است، اما رفته رفته زن به عنصری تعطیل شده، در زندگی مسلمانان و جامعه اسلامی تبدیل شده، طبیعتاً یکباره نیمی از عوامل سازندگی را از عرصه حذف کنیم.»^۱

باید به این نکته توجه کرد که بخش عمده ای از نیروی کار می تواند بر شانه های زنان استوار شود و استحکام یابد، بنابراین ظرفیت های اجتماعی زنان را بروز داده و جامعه را از خدمات سازنده اجتماعی آنان منتفع سازد. با توجه به اهمیت نقش زنان و ایفای نقش آنان در انقلاب اسلامی بوده که امام خمینی (ره) گفته اند: «ما در بسیاری از موفقیت ها مرهون خدمت های شما بانوان می دانیم، خدمت مردها هم بسیارش مرهون خدمت زنان است. با نگاهی به آیات و روایات می توان دریافت که کار و فعالیت زنان ممنوع نگردیده است، بسیاری از اطلاعات و دلالت های قرآن کریم نشان می دهد که زنان می توانند در فعالیت های جامعه مشارکت داشته و با حفظ حدود اسلامی به کسب و کار بپردازد.

«...لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبُوا وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبْنَ...» مردان را از آنچه به اختیار کسب کرده اند بهره ای است و برای زنان آنچه کسب می کنند بهره ای است.^۲

در «مفردات»^۳ می خوانیم «واژه نصیب» مشتق از «نصب» به معنای سهم و بهره معین بردن آمده است آیه کریمه بر جواز اشتغال زنان و همچنین فعالیت آنان دلالت دارد و درصدد بیان حق مالکیت زن و مرد بر نتیجه کار خویش است که به جواز اشتغال و اجازه کار دادن برای زنان اشاره ضمنی دارد.

زیرا حلال بودن اکتساب یعنی تحصیل درآمد مفروض گرفته شده و سپس درباره درآمد حاصل از آن اظهار نظر شده است. بنابراین اگر زن و مرد به سبب انجام کاری درآمدی کسب کنند متعلق به خودشان است.

در زمان رسول اکرم (صل الله علیه و آله) بیانگر حق اشتغال زنان در اسلام است به طوری که می فرماید: «کار کردن برای کسب روزی حلال بر هر زن و مرد مسلمان واجب است.»^۴

صدر، ج ۲، ص ۴۸۸

^۲ نساء، ۳۲

^۳ راغب اصفهانی، الفاظ قرآن، مفردات، ۴۳۸

^۴ حرعالمی، وسایل شیعہ ج ۶، ص ۳۱۰

ای مانع رسیدن است که راه را برای پیشرفت و تمدن سازی مسدود می سازد و باعث عقب افتادگی یک جامعه می شود. آنچه که باعث عقب افتادگی جامعه است، نظام فرقه گرایانه است که از جمله رسیدن افراد لایق و شایسته و با کفایت به مراکز و مناصبی می شود که سزاوار آن هستند.

فرقه گرایی محدود به تقسیم بندی مذهبی و نفرت از سایر فرقه های مذهبی نیست؛ بلکه شامل تبعیض و دوری از تعاملات مثبت و مفید به دلیل تعلقات هویتی، سرزمینی، طبقه ای و سیاسی است. با فرقه گرایی به اختلافات دامن می زنند و در هنگام انتخابات مجلس مثلاً به حدی بین اقوام مختلف نزاع قومی پدید می آید که قوم گرایی بر سایر ارزش ها و ملاک های مثبت غلبه پیدا می کند. فرقه گرایی تاثیرات مختل کننده ای بر جامعه دارد و با افزایش فرقه گرایی، ثبات و امنیت و همچنین نظم جامعه را برهم می زند و سبب هدر رفتن سرمایه های مادی و انسانی می شود که همین امر موجب عقب افتادگی جامعه را به همراه دارد.

منابع تاریخی و فرقه شناسی جهان اسلام نشان می دهند امت اسلامی بعد از درگذشت رسول خدا (صل الله علیه و آله) دچار تفرقه بسیاری شده، در نتیجه آسیب های بسیاری دید و دچار انحطاط شد. پدید آمدن فرقه های مختلف و گاه ناهمگون و متضاد اعتقادی و مذهبی هیچ نتیجه ای جز ضعف و تحلیل رفتن نیروهای جامعه نداشت.

یکی از معروفترین احادیث، حدیث افتراق منسوب به پیامبر اکرم (صل الله علیه و آله) درباره انشعاب امت اسلامی به فرقه های گوناگون است. آن این است که «یهودیت بر هفتاد و یک فرقه و مسیحیت به هفتاد و دو فرقه تقسیم شده است، امت من هم به هفتاد و سه فرقه تقسیم شده اند و تنها یکی از فرقه ها، فرقه ناجیه (راه یافته، اهل بهشت).^۱

«لَتَفَرَّقَنَّ هَذِهِ الْأُمَّةُ عَلَى ثَلَاثٍ وَسَبْعِينَ فِرْقَةً؛ وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ إِنَّ الْفِرْقَ كُلَّهَا ضَالَّةٌ إِلَّا مَنْ اتَّبَعَنِي وَكَانَ شِيعَتِي»^۲ امام علی (علیه السلام): این امت هفتاد و سه فرقه خواهد داشت. سوگند به آنکه جانم در دستان اوست همه این فرقه ها گمراهند، مگر کسی که از من پیروی کند و از شیعیان من باشد. در شرح حدیث افتراق آمده، برخی این احتمال را داده اند که این حدیث، شامل اختلافات دنیایی مسلمانان در مال و جان و حکومت که به دشمنی و فرقه فرقه شدن می انجامد نیز می شود.^۳

^۱ مجلسی، بحار الانوار، ج ۳۸، ص ۴

^۲ الامانی المفید: ۲۱۳

^۳ شاطبی، الاعتصام، ج ۳، ص ۱۷۰-۱۷۲

لذا یکی از شیوه های مبارزه با اسلام، تمرکز بر فرقه سازی در درون جوامع اسلامی برای ضربه زدن به اسلام اصیل و اسلام ناب است و این نظام های فرقه سازی اگرچه به طور مطلق نمی توانند باعث عقب ماندگی شوند دخیل بر افول و انحطاط جامعه را دارند، پدید آمدن فرقه های مختلف و متضاد اقتصادی و مذهبی هیچ نتیجه ای جز ضعف و تحلیل رفتن نیروهای جامعه نداشت. فرقه یا از جامعه کناره می گیرد و یا از خواهان جامعه دیگری به جامعه کنونی است که هر چه فرقه از انزوا بیرون بیاید موجب دگرگونی های خاص در زمینه های دینی و سیاسی و اجتماعی خواهد شد.

امتی که گرفتار تفرقه شود، عظمت خود را از دست می دهد و سرزمین او جولانگاه بیگانگان و استعمارگران می شود و همین عامل باعث عقب افتادگی یک جامعه می شود. در قرآن کریم هم بر مذمت فرقه گرایی اشاره شده است، آنجایی که خداوند می فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ...» [ای پیامبر] کسانی که دین خود را پراکنده کردند و فرقه فرقه شدند، تو هیچ گونه پیوندی با آنان نداری.^۱ خداوند در این آیه نفی پیوند پیامبر با همه افراد و جریان هایی را اعلام می کند که از دین خود فرقه فرقه شدند و یکپارچگی حول محورهای مشترک بر محور اختلافات از یکدیگر جدا شوند و از حالت امت بودن به فرقه های جدا دگرگون شده اند.

آیات که مربوط به اهمیت وحدت جامعه اسلامی است که خداوند در سوره آل عمران می فرماید: «وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ...» و شما مسلمانان مانند مللی نباشید که راه تفرقه و اختلاف پیمودند پس از آنکه آیات و ادله برای هدایت آنها آمد...^۲

مانند کسانی نباشید، دیری نگذشت که امت اسلامی گرفتار انشعاب شد و مسلمانان به شاخه های مختلف تقسیم شدند و بر خلاف توصیه های قرآن و رهنمودهای پیامبر (صل الله علیه و آله) موج فرقه گرایی سراسر جامعه اسلامی را فرا گرفت. جامعه هایی که بر اساس قدرت و ارکان همیشگی آنان با تیشه های تفرقه در هم کوبیده می شود، سرزمین آنان برای همیشه جواتنگاه بیگانگان و قلمرو استعمارگران خواهد بود.^۳

دیدگاه فرقه گرایی اخوت اسلامی را گرفت و امت اسلامی را به مجموعه ای متخاصم تبدیل کرد و بازار اتهام و فسق، بدعت و کفر رونق گرفت و حکمت و موعظه و جدال احسن کالاهای نایاب شد «تَنَازَعُ» به جای خود «لا

^۱ مطهری در کتاب انحطاط و ترقی تمدن (ص ۱۰۵)

^۲ آل عمران ۱۰۵

^۳ محمودی، برگزیده تفسیر نمونه

تَنَازَعُوا» نشست و «تَفْشَلُوا وَ تَذْهَبَ رِيحُكُمْ»^۱ تحقق یافت. جهان مترقی اسلامی از ترقی باز ایستاد و دچار انحطاط و عقب افتادگی شد که از دیرباز شاهد آن بودیم.

نتیجه گیری

نتایج بدست آمده شامل عوامل عقب افتادگی جوامع از منظر آیات و روایات است. آنچه که در جمع بندی می توان به آن اشاره و تاکید کرد این که برای عبور و گذر از ضعف و عقب افتادگی جوامع، مجموعه ای از عناصر اقتصادی و سیاسی را مورد تاکید قرار می دهد.

عوامل اقتصادی مثل کنار گذاشتن زنان از کار و فعالیت، نیاززدگی، روحیه مصرف گرایی و عوامل سیاسی مثل تبدیل خلافت به سلطنت، نظام ساختاری فرقه ای و حکومت کارگزاران فاسد هر کدام از این عوامل باعث انحطاط و عقب افتادگی جوامع را به همراه دارد.

کنار گذاشتن زنان از کار و فعالیت و کنار گذاشتن نظام فرقه ای وجهی ساختارگرایانه دارد و باید ساختار اقتصادی و سیاسی اصلاح شود. نقش زن در جامعه، واقعیتی انکار ناپذیر است و اشتغال زنان با رعایت موازین شرعی می تواند به پیکر جامعه کمک کند.

وجود فرقه ها و مذاهب گوناگون در جوامع می تواند خیر باشد آنچه که باعث عقب افتادگی است، نظام فرقه ای است که به مصلحت جوامع نیست.

برخی از عوامل هم مانند تبدیل خلافت به سلطنت دارای وجهی تاریخی است که در آغاز مسیری را در جوامع پیش کشیده است که به انحراف بخش عمده ای از ارزش های اسلامی ختم شده است که به نظر می رسد که راه حل همان بازگشت به جامعه اسلامی و به کار بردن آیات و روایات است که اهمیت بسیاری در پیشرفت و سهم بزرگی در جلوگیری از عقب افتادگی و ضعف جوامع است. بنابراین اگر از آیات و روایات در پیشرفت جوامع استفاده شود و عوامل عقب افتادگی و انحطاط جوامع مثل عوامل اقتصادی و سیاسی از نظر آیات و روایات در جامعه سامان یابد می توان گفت که در بخش های عوامل عقب افتادگی خود را با وضعیت قرآن و آیات وفق داده و اوضاع سامان بیشتری می یابد.

^۱ انفال، ۴۶ «وَ أَطِيعُوا اللَّهَ وَ رَسُولَهُ وَ لَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَ تَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَ اصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ؛ و (فرمان) خدا و پیامبرش را اطاعت نمایید! و نزاع (و کشمکش) نکنید تا سست نشوید و قدرت (و شوکت) شما از میان نرود و صبر و استقامت کنید که خداوند با استقامت کنندگان است.»

منابع

*قرآن کریم

*نهج البلاغه

- (۱) ابن طاووس - علی، الطرائف فی معرفه مذاهب الطوائف، بیروت، ۱۴۲۰ ق/ ۱۹۹۹ م
- (۲) آمدی، عبدالواحد، غررالحکم و درغرالحکم، محمدعلی انصاری قمی، دارالکتاب، قم، بی تا.
- (۳) راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین محمد بن فصل، المفردات فی غریب القرآن ۱۴۱۲ ق
- (۴) رکن الدینی، حسین، علل انحطاط و سقوط جوامع از دیدگاه قرآن، تهران، مرکز پژوهش های اسلامی صدا و سیما، (۱۳۸۰)
- (۵) صدر، موسی، رهیافت های اقتصادی اسلام (۳)، به اهتمام و ترجمه مهدی فرخیان، تهران، موسسه فرهنگی-تحقیقاتی امام موسی صدر، (۱۳۸۶)
- (۶) صدر، موسی، برای زندگی، گفتارهای تفسیری موسی صدر، ترجمه مهدی فرخیان، تهران موسسه فرهنگی-تحقیقاتی موسی صدر جلد دوم (۱۳۹۱)
- (۷) صدر، موسی، مجموعه گام به گام با امام: مجموعه گفتار و مصاحبه ها و مقالات سید موسی صدر، جلد ۲ و ۳، تهران، موسسه فرهنگی-تحقیقاتی موسی صدر، (۱۳۹۶)
- (۸) علمداری، کاظم، چرا ایران عقب ماند- چاپ ششم، تهران- قشر توسعه، (۱۳۸۰)

۹) لک زایی، شریف، علل ضعف تمدن و عقب ماندگی جوامع اسلامی در اندیشه موسی صدر، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی (۱۳۹۷)

۱۰) مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، تهران اسلامی، ج ۲۱، ص ۳۸۵

۱۱) محمد بن علی بن بابویه شیخ صدوق، الخصال، (۳۸۱-۳۰۵) ق

۱۲) مطهری، مرتضی، انحطاط و ترقی تمدن ها، ص ۱۰۵